

Az épített történeti környezetek konnotatív jelentése: műemléki szakértők és nem szakértők jelentésdimenzióinak feltárása

Fogarasi Barbara^{1,2*} , Berze Iván Zsolt^{1,2} és Dúll Andrea^{2,3}

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológia Doktori Iskola, Hungary

² Pedagógiai és Pszichológiai Kar Ember-Környezet Tranzakció Intézet, Hungary

³ Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék, Hungary

EREDETI KÖZLEMÉNY

Beérkezett: 2023. július 21. • Elfogadva: 2023. október 4.

Megjelent az interneten: 2023. december 18.

© 2023 A szerző

Háttér és célkitűzések: Az épített környezet jelenlétét gyakran nem tudatosuló módon élik meg az emberek, miközben az épületek, terek sok szinten befolyásolják az aktuális érzelmi állapotot, a viselkedést, a jóllétet stb. A történeti épületek és helyszínek hatása abból a szempontból is hangsúlyos, hogy meghatározzák az emberek egyéni és kollektív identitását. A műemlékekkel való foglalkozás egyfelől a témában képzett szakemberek tisztje, akik számára az épületből, a helyszínből fakadó történetiség és hitelesség a legfontosabb, másfelől a nem szakértők, a laikusok ugyanazon épülethez a mindennapi életben átélt értékeket és (konnotatív) jelentéseket társítanak. *Módszer:* Kutatásunkban ezen eltérő konnotatív jelentések feltárására az általunk fejlesztett szemantikus differenciál mérőeszközt alkalmazzuk. Tanulmányunkban a kifejezetten műemlékekre alkalmazható skála fejlesztésének módszertani lépéseit és a mérőeszköz két mintán (műemléki szakértő és laikus) való alkalmazásából kapott eredmények összehasonlítását mutatjuk be. *Eredmények:* A főkomponens-elemzés során szakértők esetében hat (arousal-kogníció, komplexitás, emberközelség, érték, állag-hangulat, hitelesség), laikusok esetében négy komponens (érték, komplexitás, emberközelség, állag) kaptunk. *Következtetések:* Eredményeink szerint a műemléki szakértők ugyan kifinomultabban gondolkodnak a műemlékekről, de több komponens esetében a laikusokéhoz nagyon hasonló módon jelentek meg a melléknévpárok, jelezve a szakemberek és a laikus használók kapcsolódásának lehetőségét a látens érzelmi viszonyulások szintjén. A szakmai értékek mellett megjelenő pszichológiai

* Levelező szerző. E-mail: fogarasi.barbara@ppk.elte.hu

jelentések feltárásával, az épülethasználók bevonásával, a mindennapi emberek helyidentitásának és helykötődésének megerősítésével hosszú távon mindenki – a laikus helyhasználók, a szakemberek és a történeti épületek – jól járhat.

KULCSSZAVAK

konnotatív jelentés, épített örökség, műemléki érték, szemantikus differenciál, szakértő vs. laikus

BEVEZETÉS

Környezetpszichológia és műemlékvédelem

Az épített környezethez való viszonyulások feltárásában támpontokat ad a környezetpszichológia (Dúll, 2009), vagyis az ember-környezet tranzakciótudomány (Dúll, 2021), mely szerint az emberi viselkedés sosem független attól a környezettől, amelyben zajlik. Az épített környezet és benne a történeti épületek, helyszínek nem tudatosuló módon vesznek minket körül, és hatnak érzéseinkre, jóllétünkre és viselkedésünkre (McAndrew, 1993; Dúll, 2009, 2017). Számos preferenciavizsgálat kimutatta, hogy a történeti épített környezetet általában jobban kedvelik az emberek a kortárs építményeknél (Herzog és Gale, 1996; Herzog és Shier, 2000; Levi, 2005; Galindo és Hidalgo, 2007), ugyanakkor egyes épületek, helyszínek jelentése egyénenként, kultúránként, csoportonként változó. A különböző csoportok viszonyulása ezekhez a – történelmileg, társadalmilag és esetenként személyes kapcsolódások okán is jelentős – helyekhez sokrétű, a környezetpszichológia transzdiszciplináris megközelítésével (Fogarasi és Dúll, 2022) tárható fel.

Az épített örökséggel kapcsolatos attitűdökről való környezetpszichológiai gondolkodás különösen időszerű abban a jelenkori többoldalú helyzetben, amelyben a műemlékvédelem intézményének válságát párhuzamosan éljük meg az országszerte zajló egykor elpusztult történeti épületek, várak visszaépülésével és számos – a szakma által értékesnek tartott – 20. századi épület bontásával. A 19. században kialakuló szisztematikus műemlékvédelem folytonosan létező intézményrendszere, melynek feladata az épített történeti értékek dokumentálása, megőrzése, megismertetése és szakszerű hasznosítása, mára teljesen szétesett; jelenleg nem létezik Magyarországon központi műemlékvédelmi intézmény. A politikai intézkedések a műemlékvédelem vélhetően következetlen, a fejlesztéseknek akadályokat támasztó és lassú rendszerét kívánták megszüntetni, ám a választott eszközök a több szakmát magába foglaló összmunkának keretét adó rendszer teljes szétverését eredményezték. Rendkívül kívánatos volna egy megújult szemléletű stratégia és rendszer, amelyben a szakma mellett a társadalom is hangot és szerepet kap – ennek azonban egyelőre nem sok jelét látni. Látni viszont számos, szakmai és társadalmi vitát nélkülöző hatalmi döntést történeti épületeink és örökségi helyszíneink sorsát illetően. Ez a válság ugyanakkor tekinthető lehetőségként a szemléletváltásra, ami megelőzhetné, hogy a szakma vs. társadalom problematika újból felüsse a fejét egy újraformálódott örökségvédelmi rendszerben (Fogarasi és Dúll, 2021a).

A szakember és a laikus viszonyulása a (műemléki) környezethez eltér. Az emberek általában nem az eredendő történeti jellegük miatt értékelik a történeti helyeket, hanem inkább saját személyes történelmük kapcsán (Wells, 2020). A műemlékvédelmi szakértők számára fontos értékek, illetve a laikusok számára fontos értékek és jelentések között fennálló különbözőségekből

eredő konfliktusra számos példa és tapasztalat van. Az örökségvédelmi gyakorlat jellemzően a történészek, régészek és építészek szakmai értékein alapul; lényegében azok szerint fontos értékeken, akik létrehozták azon szabályokat és előírásokat, amelyek alapján gyakorolják a tevékenységüket. Ez az önreferenciális „felhatalmazott örökségvédelmi diskurzus” (*Authorized Heritage Discourse*) (Smith, 2006) főként a nyugati társadalom ismérve, a laikusoktól távol eső hivatalos nyelvezet és kommunikációs stílus jellemzi, amelyet a történeti épületek és helyek értékének megvitatásakor használni kell. Ebből adódik, hogy a műemlékvédelem – mely nem lehet csupán szakmai ügy – társadalmi kihívása a szakértők kommunikációja, vagyis hogy a tudományos, szakmai kifejezésekkel és egyfajta felsőbbrendű, instruáló kommunikációs stílussal nehezen tudnak mit kezdeni az emberek (Fogarasi, Bodorkós, Dúll és Nemes, 2015).

A fennálló probléma és nézetkülönbségek gyökerét érdemes megvizsgálni a környezetpszichológia segítségével, hogy – a politikai intézkedésektől függetlenül is – rálássunk a műemlékekhez való viszonyulásokban, jelentésekben, értékítéletekben és szándékokban rejlő szakértői és laikus különbségekre. Ez az ismeret megtámogathatja az örökségvédelem rendszerének átformálásával kapcsolatos helyes döntéseket. Természetesen itt nem a műemlékvédelmi szakmai tudás megkérdőjelezéséről van szó, hiszen ebben mindig is kiemelkedő volt a magyar szakembergárda, munkájuk jelentősége elvitathatatlan. Ugyanakkor szeretnénk rávilágítani arra, hogy mivel épített környezetünk sorsa mindannyiunkat érintő közügy, az objektív szakmai értékek mellett a társadalom érték- és jelentésadásának folyamatait sem lehet figyelmen kívül hagyni. Az semmiképp sem cél, hogy a társadalom hozzon szakmai döntéseket, az viszont igen, hogy egy szélesebb spektrumú, holisztikus szemlélettel teret adjunk a párbeszédnek, amelyben többféle érték és érdek együttesen tud érvényre jutni a mindannyiunk által – bár más okokból – értékesnek és jelentősnek tartott épített örökségi elemek megőrzésében és használatában.

Környezetpszichológiai megközelítés

A hely és a viselkedés közötti tranzakcionális, azaz kölcsönkapcsolati viszonyban a környezet és használója között reciprok kapcsolat áll fenn (Stokols, 1978; Werner, Brown és Altman, 2002). A kölcsönhatások során „személy–környezet összeillés” (*person–environment fit*, Proshansky, Ittelson és Rivlin, 1970, 176; Kaplan, 1983; Edwards, Cable, Williamson, Lambert és Shipp, 2006) alakul ki, ami egyrészt a térről való tudás és reprezentáció kognitív szintjén, másrészt a térhasználat és viselkedés szintjén, harmadrészt pedig a téri preferenciák, értékelések, érzelmi viszonyulások affektív szintjén mutatható ki. Mindebből következik az a felismerés, hogy az épített örökség objektív, a műemlékvédelmi szakma által könnyebben azonosított történeti, művészeti, építészeti értékei mellett a mindennapi életben átélt értéket is tulajdonítanak az emberek a műemlékeknek. Ezek az értékek egyáltalán nem evidensek, nem következnek magából az örökséghelyszínből, hanem a személy–környezet tranzakció megértésével bonthatók ki (Dúll, 2017, 2020).

A személy az őt minden pillanatban körülvevő környezetnek jelentést tulajdonít, ugyanakkor ebben a fizikai környezet nem minden eleme válik meghatározóvá. Egy adott környezet nem azonos módon fontos minden ember számára. A személy bizonyos környezeteket (tereket) leképez egyéni élményvilágában, és ezeket számára meghatározó jelentéssel ruházza fel, így a térből hely válik (Canter, 1977). E folyamatnak tehát a kezdeti, a személyhez még „csak” a percepció és kogníció szintjén kapcsolódó jelentésadás jelenti az alapját. A személy ezen helyekhez fűződő viszonyának, kapcsolatának leírásához számos fogalom született, melyek definíciói és

egymáshoz való kapcsolódásaik egyelőre sokszor tisztázatlanok (Manzo, 2003). Az épített történeti környezetekhez való viszonyulás vizsgálatában ilyen kulcsfontosságú konstruktum a helykötődés (*place attachment*, Low és Altman, 1992; Dúll, 2020) és a helyidentitás (*place identity*, Proshansky, Fabian és Kaminoff, 1983; Dúll, 1996).

Helykötődés és helyidentitás. A személy nem csupán a többi ember, a társai felé alakít ki érzelmi viszonyulást, hanem fizikai környezete és tárgyai irányában is. A helykötődés (Dúll, 2002, 2009; Lewicka, 2011) a helyekkel kialakított, nem feltétlenül tudatos érzelmi kapcsolatot leíró többoldalú fogalom. Low és Altman (1992) kulturális definíciója szerint szimbolikus kapcsolat, a környezet megértésének és a helyhez való viszonyulás alapját képező emocionális/affektív jelentés pszichológiai definíciója szerint pedig a személy kognitív és emocionális viszonya egy adott környezethez. A helyekhez kialakított érzelmi kapcsolat negatív színezetű is lehet, sőt kötődhetünk olyan helyekhez is, amelyek traumatikus vagy fájdalomteli eseményekhez kapcsolódnak (Manzo, 2003). A helykötődés életszakaszokkal és -eseményekkel változik, és sokdimenziós (Dúll, 2009, 2017; Scannell és Gifford, 2010). A helykötődés pozitív színezete esetén magában foglalja a személy azon vágyát, hogy az adott helyen vagy annak közelében legyen, és distresszt él át, amikor elhagyja azt, vagy a hely nem elérhető (Chawla, 1992), azaz hozzájárul a pszichológiai jólléthez. A helykötődésnek ily módon lényeges szerepe van az önmeghatározási folyamatokban: a személy az érzelmileg jelentős helyeket az énje részeként tartja számon, ami – helyidentitásként (ld. alább) – hozzájárul az én stabilitás- és folytonosságélményéhez, azaz erősíti az identitást (Dúll, 2017), szerepe van az önbecsülés és önértékelés megerősítésében, mivel fontos a társas jóllét szempontjából is (Rollero és Piccoli, 2010). A helykötődéssel összefüggő, de elkülöníthető fogalom a helyfüggőség, ami lényegében azt írja körül, hogy bizonyos célok eléréséhez egy adott hely bizonyos tulajdonságai, affordanciái folytán (Riley, 1992) az egyén számára a legmegfelelőbb. Stokols és Shumaker (1981) értelmezésében a helyfüggőség a helyhez fűződő kapcsolatnak az egyén által észlelt erőssége, Jorgensen és Stedman (2001) leírásában pedig nem általános érzéseken, hanem speciális viselkedéses célokon alapul.

Proshansky (1978) szerint az ismerős és biztonságos helyek egyfelől kompetencia- és autonómiaélményt, továbbá azt az érzést keltik a használatban, hogy ezek a helyek hozzá tartoznak, jellemzik őt, vagyis részei identitásának. A helyidentitás olyan konstruktum, amely szerepet játszik a viselkedés szabályozásában, a személy-környezet összeállítás megteremtésében és fennmaradásában (Proshansky, Fabian és Kaminoff, 1983), valamint az én érzésének fenntartásában (Twigger-Ross és Uzzell, 1996). Ily módon az identitás egyik önálló, állandóan fejlődő, dinamikus alstruktúrájának tekinthető, amely a helyekkel való tranzakció során, az aktuálisan lezajló észlelési és/vagy kognitív folyamatokban alakul ki (Proshansky, 1978; Twigger-Ross és Uzzell, 1996). A helyidentitás identitásstruktúrában elfoglalt helyét és a helykötődéssel való viszonyát illetően nincsen konszenzus a kutatók között (vö. Manzo, 2003; Berze és Dúll, 2018, 2021). Mind a helykötődéshez, mind a helyidentitáshoz kapcsolódó fogalom a helyérzék, amely személyes válasz a társas és természetes környezetre (Vanclay, 2008), és a társas közegetől leválasztva is az egyén környezetének szubjektív észleléséből és az ezzel járó többé-kevésbé tudatos érzésekből formálódik (Steele, 1981). Jorgensen és Stedman (2001) úgy vélik, hogy a helykötődés, a helyidentitás és a helyfüggőség egy általánosabb kategória, mégpedig az attitűdként értelmezett helyérzék speciális, affektív, kognitív és konatív dimenzióinak tekinthető. Hummon (1992) szerint pedig a helykötődés és a helyidentitás a hely felé mutatott személyes irányultságként értelmezett helyérzék egy-egy változata a hat közül (a hellyel való elégedettség, a bensőségesség, a helytudatosság és a közösségi képzet mellett).

A történeti környezetek esetében ezek a pszichológiai folyamatok egyszerre zajlanak személyes és kollektív szinten (Relph, 1976). A kollektív helyidentitásba olyan helyek és a velük kapcsolatos jelentések kerülnek, amelyek egy közösség számára fontosak, ami nem zárja ki, hogy egy közösség számára fontos hely vagy annak jellemzője egy személy számára egyéni élményei, és nem a közösségi kapcsolódása révén váljon fontossá. Egy történelmi értékkel is bíró egyetemi épület a személyes (hallgatók, vö. Harms, Roberts és Winter, 2006) és kollektív helyidentitásba (hallgatók, város lakók) is bekerülhet. Ezen túl ugyanazon hely más aspektusai révén kerülhet be az adott helyhez tartozó személyes és kollektív helyidentitásba (vö. Knez és Eliasson, 2017; Dúll, 2019).

Szakmabeliek és térlaikusok. Ahogy azt korábbi tanulmányainkban kifejtettük, az épített környezethez való viszonyulás, épületek, helyszínek megítélése nem azonos módon történik szakmabeliek, vagyis építészek, műemlékvédelmi szakemberek körében, mint „térlaikusok” (Dúll, 2017, 181; Dúll, Somogyi, Hülber, Brózik és Szabó, 2018, 88) esetében (Fogarasi és Dúll, 2022). A műemlékes szakmában tevékenykedő szakemberek (legyen az művészettörténész, kutató, régész, építész, tájépítész, műemléki felügyelő stb.) műemlékekhez, vagyis munkájuk tárgyához való viszonyulásai és jelentésadásai nagyban különböznek a nem szakmabeliektől, még akkor is, ha azok napi szinten megfordulnak történeti környezetekben. A különbözőség az építész és nem építész nézet közötti, több kutatásban (Gibson, 1979; Groat, 1994; Gifford, 2000; Devlin, 2007; Dúll, 2017; Somogyi, 2019) kimutatott eltérésekhez is hasonlítható. A kutatások eredményei szerint a különbség már a percepció szintjén megjelenik, az építész mást és máshogyan lát, továbbá reprezentációi is eltérnek a szakmán kívüliekétől. A környezet megítélése is szignifikánsan eltér a két csoportban, a tér jellemzőiről való építészeti gondolkodás több és árnyaltabb fogalomkategóriával bír (Dúll, 2017; Somogyi, 2019). Izgalmas vizsgálati eredmény, hogy az építészek megítéléseit egységes mintázatok jellemzik, hasonló logikával és sztenderdekkel, miközben a térlaikusok véleménye egy adott környezetről nagyon sokféle lehet (Somogyi, 2019). A történeti környezetekkel kapcsolatos konnotatív jelentésadás vizsgálata során arra is kíváncsiak voltunk, hogy az építész – nem építész különbségek mennyiben mutathatók ki a műemlékes szakértők és nem szakértők vélekedéseiben.

A műemlékekhez viszonyulás mérése: szemantikus differenciál és konnotatív jelentésdimenziók

A nemzetközi szakirodalomban kevés olyan tanulmánnyal találkozhatunk, amely a történeti épített környezet egyénre, közösségekre, társadalomra gyakorolt pszichés hatásaival, a műemléki környezet és az ember tranzakciójával foglalkozik, vizsgálva a környezetpszichológia említett konstruktumait. A viszonyulások feltárásának egyik megközelítése az emberek által adott érzelmi jelentések vizsgálata. Kutatásunkban a konnotatív jelentések azonosítására fejlesztett, valójában bármilyen dologgal, jelenséggel, fogalommal kapcsolatos értékítéletek irányának megismerésére alkalmas Osgood, Suci és Tannenbaum (1957) nevéhez köthető szemantikus differenciálskála módszerével dolgozunk. Az emberi gondolkodás jelentésterének feltárására használt skála alkalmazása pozitív és negatív értéktartalmakat jelölő ellentétes melléknévpárok felkínálásával, hét-fokú Likert-skálán történik. Az osgoodi elméletet és magyar nyelvű alkalmazási lehetőségét korábban kritikai elemzés alá vette Czigler és Pléh (1973), és ugyanők a módszert nyelvi konstruktumok jelentésének feltárására már használták (Pléh és Czigler, 1979). A szociofizikai környezet konnotatív jelentésének sok szempont mentén szerveződő dimenzióinak leírására

először a környezetpszichológusok (pl. Krampen, 1991; Genereux, Ward és Russell, 1983) tettek kísérletet. A környezetpszichológiai kutatások (pl. Horayangkura, 1978; Dúll és Urbán, 1997) megvizsgálták, hogy az osgoodi dimenziók (az *értékelés* [jó/rossz], az *erő* [erős/gyenge] és az *aktivitás* [aktív/passzív] a szociofizikai környezet konnotatív jelentésének leírására is érvényesek-e (Dúll, 2004, 2017). Mivel a kutatók ezeket a dimenziókat egyik esetben sem kapták meg egyértelműen, folytatódik a leginkább működő és általánosítható dimenziók keresése. Magyarországon elsőként Dúll Andrea és Urbán Róbert (1997) fejlesztett környezetpszichológiai szemantikus differenciálskálát a környezet–viselkedés interakció minőségének leírására és a környezet konnotatív jelentésének vizsgálatára. Ahogy Dúll (2009, 115–116) rávilágít, a Környezeti Szemantikus Differenciálskála és „általában a pszichológiai jelentésmérő eljárások alkalmazását a környezeti kutatásokban az indokolja, hogy a valós környezet óriási információ-tömegével való kognitív küzdelmünk során spontán módon is maximalizálni igyekszünk információfeldolgozó kapacitásunkat úgy, hogy a környezeti tulajdonságokat és viszonyaikat jelentéstartó mentális reprezentációkban képezzük le”. Ezen mögöttes jelentésdimenziók feltárása az emberek fejében kialakult környezeti jelentés és tulajdonságok feltérképezésével történik, aminek egyik eszköze a szemantikus differenciál.

Ahogy az épített környezethez általában véve is, az épített történeti környezethez való viszonyulásaink részben nem tudatosuló folyamatok eredményei. A szemantikus differenciálskála ezért azokban a műemléki vizsgálatokban szolgálhat hasznos eszközként, amelyekben cél a használók érzelmi viszonyulásának feltárása. Bár a Dúll és Urbán (1997) által fejlesztett Környezeti Szemantikus Differenciálskálát már alkalmazta műemléki környezet vizsgálatára Dúll (2017, 2020), pontosabb eredményekhez vezethet egy kifejezetten műemlékekre fejlesztett skála használata. Mivel ilyen mérőeszköz ez idáig nem állt rendelkezésre, kutatásaink egyik célja a skála megalkotása.

MÓDSZER

A Műemléki Szemantikus Differenciálskála fejlesztése

Az osgoodi módszert (Osgood és mtsai, 1957) és a hazai környezeti szemantikus differenciál létrehozásának lépéseit (Dúll és Urbán, 1997; Dúll, 2004) követve módszertanilag jelentős szempont, hogy a skála ellentétpárjai a műemlékeket minél pontosabban leírják, ezért egy fontos döntés volt, hogy a történeti környezetet leginkább ismerő szakemberek szavait alkalmazzuk (Fogarasi és Dúll, 2021b). Már a műemlék fogalmának meghatározásához, majd az azt leíró, minősítő szavak azonosításához is a műemlékvédelmi szakmában dolgozó szakembereket kérdeztük. A Műemléki Szemantikus Differenciálskála megalkotásának lépéseit egy műemlékvédelmi tanulmánykötetben – más célcsoportnak és más elemzési fókusszal – részben ugyan már közöltük (Fogarasi és Dúll, 2022), módszertani szempontból fontosnak tartjuk a lépéseket környezetpszichológiai hangsúllyal is bemutatni.

Környezeti vs. képi jelentéshívó ingerek. A Covid-19-járvány a 2020-ban kezdődő vizsgálat folyamatát annyiban módosította, hogy a történeti környezetben fizikai jelenléttel való gyűjtés (ami a szociofizikai környezet környezetpszichológiai facilitáló hatása miatt lett volna fontos – lásd Dúll és Urbán, 1997) helyett többnyire online módon és kizárólag fotók segítségével dolgoztunk. Több kutatás vizsgálja a képen látott terek és a valóságban megélt terek percepciójának különbségét (Gibson, 1978; Dúll és Urbán, 1997; Hecht, Schwartz és Atherton, 2003;

Somogyi, 2015). Egy fotó látványa más mentális és érzelmi viszonyulásokat hív elő, mint amikor a teljes testélmény érvényesül a fizikai térben, ahol a vizuális információk feldolgozásával egy időben számos egyéb tudatosuló és nem tudatos konkrét és közvetlen észlelési és mozgási folyamat is zajlik. Mindeközben – a szociofizikai kontextus fontos tényezőjeként – társas interakciók is lehetségesek, amelyek egy fotó nézése közben vagy teljesen hiányoznak, vagy egész másképp, közvetett jelleggel vannak jelen. Ugyanakkor a kutatásunk érvényességét erősíti, hogy a műemlékes szakemberek rutinos képelemzők: bővebb háttérismerettel és szakmai térlátással a történeti helyszínek képe többet hív elő, mint a laikusok esetén. Minthogy a műemlékes szakma és laikus műemlék-tulajdonosok és -használók közötti eltávolodáshoz és meg nem értéshez az elidegenítő nyelvezet is hozzájárulhat, a szakértők közreműködésével fejlesztett mérőeszköz alkalmazásának további módszertani célja megvizsgálni azt is, hogy a hétköznapi ember számára mennyire értelmezhető a szakértői szóhasználat, amely a jelentésadás és -feltárás során megnyilvánult a szakemberek részéről.

A műemlék fogalmának leképezése. Első lépéseként a műemlék fogalmának, a történeti épületek és helyszínek körének meghatározásához műemlékvédelmi szakembereket kérdeztünk meg. 75 szakembert kértünk fel, hogy legfeljebb 20 példán keresztül lehetőleg vizuális formában (képpel vagy belinkelt leírással) határozzák meg a műemlék fogalmát. A 21 válaszadó összesen 368 választ adott (maximális számú, azaz 20 példát 14-en adtak meg). A válaszadók többsége (13 válaszadó) konkrét példákat (típust vagy típust és azon belül példát) adott műemlék épületekre vagy történeti helyszínekre, a kért módon. A válaszok ugyanakkor nem mindig voltak konkrétak: néhány válaszadó elvontabb szinten közelítette meg a kérdéskört, pl. érték kategóriák vagy egyéb fogalmak mentén;¹ néhányan egyfajta léptékbeli közelítést választottak a tájkontextustól a részletekig (konkrét példákkal is élve); sok esetben a linkek olyan oldalra vezettek, amelyen szöveg és több kép is látható volt, a leírások pedig a megadott példa magyarázatát jelentették, vagy jelentőségéről, értékeiről szóltak. Az értékelhető válaszokat, azaz a „tipikus műemlékeket” az alábbi 6 tipológiai kategóriába csoportosítottuk (jelölve, van-e a példához fotó, és hányan említették): 1. épület(ek); 2. egyéb építmény, híd, szobor; 3. épület és környezete; 4. táj, település(rész), köztér, kert; 5. részlet; 6. enteriőr, berendezés. Az első 4 kategóriába került válaszokat ezután tovább csoportosítottuk típusok szerinti alkategóriákba.² A kategóriákat az előfordulás gyakorisága szerint rendeztük,³ majd a kiválasztott helyszínekhez fotókat párosítottunk: ahol a válaszadó konkrét fotólinket adott, azt használtuk, ennek hiányában, ahol a nézetről leírás érkezett, ennek megfelelő képet⁴ kerestünk. Ha ez sem volt, akkor az interneten rendelkezésre álló képekből választottunk jellemző nézetet. Így összeállt egy 50 fotóból álló sorozat.

¹Ehhez többnyire példát is adtak, máskülönben nehéz lett volna megragadni, mit ért az illető az alatt, hogy a műemlék fogalma „arányrendszert,” „identitást,” „felelősséget,” vagy épp „kompromisszumokat és kihívásokat” jelent.

²Típus szerint az egyházi épületeket hozták példaként a legtöbben, mintegy 45 megadott példa templom, apátság vagy zsinagóga. Ezt követték a középületek (30 példa) és a kastélyok, többnyire parkjaikkal együtt említve, mintegy 26-szor, szorosán utánuk a lakóházak hasonló számmal. Ezután az ipari, hadi, vasúti emlékek kapták a legtöbb említést (20) és mintegy 15 példa vár, váromra utalt. Ezt követték a „népi műemlék, tájház és a síremlék, temetkezési hely” alkategória tagjai (7-7), és 6-an jelöltek malmokat példaként.

³A leggyakoribb (legalább 3-an írták) konkrét épületek vagy helyszínek automatikusan bekerültek az első körös válogatásba. A továbbiakban szinte minden több példát felsorakoztató (al)kategóriából bekerült legalább egy, a telítettebb kategóriákból több példa.

⁴Az első szerző kompetenciája (építész, műemlékvédelmi szakmérnök) alapján.

A vizsgálat következő lépéséhez (minősítők gyűjtése) azonban ez sok lett volna, így a papírra nyomtatott fotókból egy háromtagú műemlékvédelmi szakértői csoporttal kiválasztottuk a 25 leg-reprezentatívabb tipikus történeti épületet vagy helyszínt. A válogatás szempontja az volt, hogy képviselve legyenek a kategóriák, de a hasonlókból elegendő egy példa. A választásnál a (leg) jellemzőbb példa került megtartásra. A külföldi példák alulreprezentáltsága miatt, és hogy a következő lépésben leegyszerűsítsük a minősítések mentális folyamatát, úgy döntöttünk, hogy kulturálisan homogén mintát, azaz csak magyar helyszíneket használunk.

Jelzők, minősítők gyűjtése. A szakértők konszenzusos döntésével kiválasztott 25 képet a szemantikus differenciálkálá kialakításának következő lépésében használtuk fel: ezeket ugyanazon műemlékes szakembereknek küldtük el, arra kérve őket, hogy írjanak jelzőket vagy minősítőket az egyes történeti épületekhez vagy helyszínekhez. 22 szakember válaszolt, összesen 1205 választ küldtek (18-an írtak mind a 25 képre legalább egy minősítőt), ezekből 1071 értelmezhető jelző volt, és nem minden válasz volt egyszavas.⁵ A válaszokat az előfordulás gyakorisága, valamint az adott szót használó válaszadók száma szerint rendeztük. Például az „egyedi” szó 14 alkalommal fordult elő, de csak 5 válaszadó használta (egy válaszadó több épületre vagy helyszíntre is említhette ugyanazt a kifejezést). A válaszokat egy háromtagú csoporttal kódoltuk, amely egy pszichológusból, egy műemlékvédelmi szakemberből és egy „laikusból” állt, akinek szakmája egyik területhez sem köthető. A szemantikailag hasonló, így egy jelentésegységbe sorolható értelmezhető válaszokat (az egyszavas jelzőkkel kezdve) konszenzusra jutásig azonosítottuk, és jelentéscsoportokba rendeztük. E módszerrel végül csak 55 válasz maradt csoporton kívül, mert nem volt értelmezhető minősítőként (pl. templom, kiállítás, este), vagy építészeti stílusra, illetve korszakra utalt (pl. középkori, ipari). A csoportokon több körben végighaladva összevontuk a hasonló jelentésűeket, így végül 72 jelentéscsoportot kaptunk. A csoportok változó számú (1–43 db) minősítőből álltak. Minden csoportból kiválasztottuk a csoport jelentését legjobban leíró vezérszót, figyelembe véve, hogy hány válaszadó használta azt, hogy minél inkább a minta szóhasználatánál maradjunk. Ezek után a 72 csoport egy-egy súlyozott jelentésértéket kapott a csoportban lévő válaszok száma és gyakorisága (hány válaszadó használta azt legalább egyszer) szerint.⁶ Az öt legnagyobb értékű csoport a vezérszó/jentésérték/csoportban levő szavak száma szerint a következő volt: festői/52/22, hamis/50/43, méltóságteljes/40/26, különleges/36/13, rendezett/33/17. Következő lépésként a kódoló csoporttal megvizsgáltuk és azonosítottuk a lista első felében szereplő, magasabb jelentésértékkel bíró csoportokat, és kiküszöböltük a nem releváns, semleges leíró szavakat. Így született meg a végső, 42 (vezér)szóból álló lista, amelyet a jelzők előfordulási gyakoriságával az 1. táblázatban mutatunk be.

⁵42 minősítőre utaló főnév (pl. ritkaság, szépség, sokféleség, zártság) és 47 jelzős szerkezet (pl. hamis romantika, közösségi használat, jól értelmezhetően kiegészített, megkérdőjelezhetetlenül elegáns) volt, és ebből 25 konkrétan az építményre vagy alkotásra utalt (pl. nagyszerű együttes, természetes anyaghasználat, múltörző részletek). 56 pedig olyan főnév volt, amely nem utalt jelzőre, illetve nem volt értelmezhető válasz (pl. múlt, palota, üzlet, miért sajnálták a pénzt a horganylemezre?).

⁶Így előfordult, hogy pl. két 5 szóból álló csoport más értéket kapott: pl. a harmonikus vezérszóval ellátott csoportban levő szavak és gyakoriságuk: harmonikus (5), arányos (4), szimmetrikus (4), kiegyensúlyozott (1), harmónia (1). Ez a csoport 15-ös jelentésértéket kapott, míg a „meglepő”, szintén 5 szóból álló csoport (meglepő, meghökkentő, megállító, miért, szokatlan) 5-ös jelentésértéket, mivel minden szót csak egy válaszadó használt. Természetesen, azok a csoportok, melyek nagyon sok hasonló értelmű szóból álltak, nagyobb jelentésértéket értek el.

1. táblázat. A válaszokban előforduló leggyakoribb jelentéscsoportok vezérszavai, a csoportot képző jelzők összes előfordulási gyakorisága sorrendjében

<i>jentéscsoportot vezető jelző</i>	<i>előford. gyak.</i>	<i>jentéscsoportot vezető jelző</i>	<i>előford. gyak.</i>	<i>jentéscsoportot vezető jelző</i>	<i>előford. gyak.</i>
festői	52	erőltetett	20	lélekemelő	12
hamis	50	nyugalmat sugárzó	19	rideg	11
méltóságteljes	40	hívogató	18	emlékezetes	11
különleges	36	izgalmas	17	megőrzendő	11
rendezett	33	emblematis	17	népszerű	11
romos	33	giccses	17	mesebeli	10
ódon	33	harmonikus	15	emberléptékű	10
romantikus	27	részletgazdag	15	elgondolkodtató	10
bensőséges	25	időtálló	14	színvonalatlan	7
díszes	24	mesteri	13	melankolikus	6
monumentális	24	életteli	13	hiteles	6
szerethető	23	elegáns	12	utópisztikus	5
értékes	20	felújítandó	12	meglepő	5
mérnöki	20	töredékes	12	ötletes	4

Az *ellentétkiváltás*. Az ezt követő ellentétkiváltásra egy szűkebb szakértői kört kértünk fel, a megkeresett 12 műemlékes szakember közül 10 írt ellentétszavakat. Közülük mindenki adott legalább egy ellentétszót az összes szóra, így egy minősítőnek legkevesebb 13, legfeljebb 26 ellentéte érkezett (összesen 814 ellentétszó). A korábbi háromfős kódolócsoporttal egy adott szó ellentétpárját elsősorban az előfordulás gyakorisága alapján választottuk ki.⁷ Két tétellel redukáltuk a listát, ahol olyan pár képződött, amelynek az ellentéte is kialakult (pl. a hamis-hiteles mellett a hiteles szó is szerepelt a listán, amivel létrejött a hiteles-hamis ellentétpár). Az ellentétkódolás eredményeképp egy 40 tételes szópárlistát kaptunk, melyek sorrendjét és irányát randomizálva jött létre az 1. mellékletben szereplő kérdőív, amelyet az instrukcióval együtt közlünk.

Minta

A kifejlesztett 40 ítemes skála tesztelése kényelmi mintavétellel, e-mailen és közösségi média felületen terjesztve, valamint az ELTE PPK Ember-Környezet Tranzakció Intézet egyik kurzusába beépítve hallgatók és ismerőseikből merítve történt műemlékes szakértő, valamint nem szakértő vizsgálati személyek körében. A művészettörténészekből, műemléki kutatókból, felügyelőkből, műemlékes építészekből és tájépítészekből álló szakértők csoportját 78 fő válaszadó alkotta (37 férfi és 41 nő, életkor: 24 és 78 év között, átlag: 51,15 év, szórás: 13,273). Nem szakértő válaszadó jóval több, 213 fő volt (72 férfi és 141 nő, életkor: 21 és 88 év között, átlag: 51,99 év, szórás: 13,992).

⁷Ha egyenlő gyakorisággal szerepelt két vagy több szó, akkor a többi szó értelmét is figyelembe vettük, és hasonlósági csoportokra bontva őket, a leggyakoribb jelentést választottuk. Amennyiben a leggyakoribb ellentétszó nem volt releváns a skála céljának szempontjából vagy műemlék épületekre nem volt értelmezhető, a következő leggyakoribbat választottuk (pl. hamis-igaz helyett hamis-hiteles, ahol az igaz négy, a hiteles három válaszadótól érkezett).

Eszközök és eljárás

A tesztelés előtt álló 40 tételes Műemléki Szemantikus Differenciálskálát, online kérdőív formájában, öt helyszín 360°-os körpanorámás Google fotójának bemutatásával alkalmaztuk az 1. mellékletben közölt kérdőívvel. A következő műemléki helyszíneket használtuk: zsámbéki templomrom, Lánchíd a Budai Vár látványával, Kelenföldi Erőmű belső tere, Sopron főtere, füzéri népi ház. Ezeket a helyszíneket a vizsgálat során kapott 25 legtipikusabb műemlék közül választottuk, típus, reprezentativitás és körpanorámás fotók elérhetősége alapján. A körpanorámás fotó a valóságot az online kérdőívvezetés lehetőségeihez képest a legjobban leképezi, a vizsgálati személyeknek „térben” virtuális mozgásra, körbenézésre is módjuk van. A kitöltők az öt képet véletlenszerű sorrendben kapták meg. Az egyes képek előtt emlékeztető instrukciót adtunk, ismét felhívva a vizsgálati személyek figyelmét arra, hogy képzeljék magukat a térbe, nézzenek körbe, érezzék át és „időzzenek el ott”, mielőtt kitöltik a skálákat. A kitöltésre mindkét válaszadói minta esetében a 2021 januárja és novembere közötti időszakban került sor.

Statistikai elemzés

Mind a laikus, mind a szakértői minta válaszai esetében ugyanazon adattisztítási folyamatot végeztük el. Töröltük azon válaszadók válaszait, akik az ötből egy helyszín esetében sem adtak értékelést közel az összes melléknévpárra. Amennyiben legalább egy helyszínrre vonatkozóan kitöltötték a skálát (legfeljebb két kihagyott értékeléssel), úgy válaszukat megtartottuk. Ezt követően az egyes helyszínekre adott értékeléseket mindkét válaszadói minta esetében egy-egy közös adatsorba rendeztük, amely egymás alá rendezve tartalmazta az egyes helyszínekre adott értékeléseket a 40 melléknévpár esetében. Ennek megfelelően a nem szakértő válaszadók elkészült adatbázisa 960, a szakértői válaszadóké pedig 357 sorból állt, azaz ennyi értékelést tartalmazott minden melléknévpár esetében (leszámítva néhány kihagyott választ). Az értékeléseken a szakirodalmi előzményeknek megfelelően (vö. [Osgood és mtsai, 1957](#); [Dúll és Urbán, 1997](#)) főkomponens-elemzést végeztünk varimax forgatással. Csak a 0,35 feletti faktorsúlyú itemeket kívántuk az egyes komponensekbe tartozóként értelmezni. Az elemzés során kapott főkomponensekből képzett alskálák validitásának értékeléséhez a laikus és szakértői mintában is mind az öt helyszín (kép) esetében kiszámoltuk, majd összehasonlíthatóságuk érdekében standardizáltuk és egy-egy közös ábrán ábrázoltuk az egyes dimenziókon kapott értékeket. Jelen tanulmányban az egyes dimenziók mentén az öt különböző helyszín esetében kapott értékeket csupán a kérdőív alskálái validitásának értékeléséhez vizsgáltuk, az egyes dimenziókon kapott értékek helyszínek közötti különbségeinek statisztikai elemzése és értelmezése túlmutat e tanulmány keretein. Ennek megfelelően az egyes dimenziókon elért pontszámba jelen elemzésben a keresztöltést mutató tételekre adott értékeket is beleszámítottuk. Az adatelemzéshez az SPSS program 28.0 verzióját ([IBM Corp., 2021](#)) használtuk.

Etikai vonatkozások

A kutatás az ELTE PPK Kutatásetikai Bizottsága által engedélyezett, 2020/293 (dátuma: 2020. június 26.), valamint 2021/282. számú (dátuma: 2021. május 27.) etikai kérelemmel valósult meg. A kérdőívek kitöltése előtt minden esetben a kutatásról szóló részletes tájékoztató leírást adtunk, közölve – többek között – a kutatás célját, a kutatók nevét, a kitöltés várható hosszát, az anonimitás tényét és a kitöltés megszakításának lehetőségét. Továbbá, a kutatásban részt vevők

nyilatkozhattak, hogy a tájékoztató tudomásulvételével szándékukban áll-e a kutatásban részt venni, és ezzel engedélyt adni válaszaik kutatási célból való felhasználására. „Nem” válasz esetén a kérdőív kitöltésére nem került sor.

EREDMÉNYEK

Nem szakértői minta

Az adatok alkalmasak voltak az adatredukciós elemzésre: KMO = 0,960, Bartlett-teszt szignifikáns: $p < 0,001$, Anti-image mátrix: MSA $> 0,5$ minden esetben. A varimax forgatással elvégzett főkomponens-elemzés 6 komponens eredményezett, amelyeknek sajátértéke nagyobb, mint 1, amelyek közül a Scree-teszt alapján 4-ben maximalizáltuk az értelmezett komponensek számát. Az általuk megmagyarázott összvariancia 56,297% volt. A laikus válaszadók adatain végzett főkomponens-elemzés eredményéből (2. táblázat) látható, hogy az első komponensben kiemelkedően sok, 21 melléknévpár szerepelt, az egyes itemek faktorsúlyai 0,742 és 0,518 között mozogtak. Az első komponens *érték* dimenzióként értelmeztük, amelyben az Osgood által is azonosított értékítélet dichotómiák jelennek meg.

A további három komponens jóval kevesebb melléknévpárt tartalmazott. A második komponensben 6 melléknévpár szerepelt 0,761 és 0,493 közötti faktorsúlyokkal. A második komponens *komplexitás* dimenzióként értelmeztük, ami egyszerre utal fizikai és absztrakt minőségű összetettségre.

A harmadik komponensbe 4 melléknévpár került, az egyes itemek faktorsúlyai 0,681 és 0,541 között mozogtak. A harmadik komponens *emberközelség* dimenzióként értelmeztük, ami a személyes léptéket és viszonyulást írja le.

A negyedik komponensben a harmadikhoz hasonlóan négy melléknévpár szerepelt 0,798 és 0,657 közötti faktorsúlyokkal. A negyedik komponens *állag* dimenzióként értelmeztük, ami a műemlék fizikai teljességére és rendezettségére utal.

Csupán öt melléknévpár nem került a fenti komponensekbe: *melankolikus-vidám; ódon-új; utópisztikus-realisztikus; meglepő-megszokott; mesebeli-valóságos*.

Mint a 2. táblázatban látható, a 0,35 feletti faktorsúlyokat tekintve 17 melléknévpár esetén találtunk keresztöltést, ezek közül 5 melléknévpár töltött az elsődleges komponensén túl két másik komponensbe is 0,35 feletti faktorsúllyal. A 17 melléknévpárból 4 olyat találtunk, amelyek esetében a faktorsúly(ok) elsődleges komponenséhez számított különbsége 0,1-nél is kisebb.

Kiegészítő elemzéseként és a későbbi itemredukciós munka megelőlegezéséként megvizsgáltuk továbbá, hogy mely melléknévpárokra adott ítéletek korrelálnak nagymértékben egymással. Spearman-féle rangkorrelációs számítás végezve a 40 melléknévpárból 27 esetben találtunk egy vagy több másik melléknévpárral 0,6 feletti korrelációs értéket, összesen 66-ot. A 27 melléknévpár közül csak 8 volt olyan, amelyik nem az 1. komponensbe tartozott. A melléknévpárok közötti 0,6 feletti korrelációs értékek a 3. táblázatban szerepelnek (szürkével jelölve az 1. komponensbe tartozó melléknévpárok). A komponenseken kívüli melléknévpárokra, a keresztöltésekre és a magas korrelációs értékekre vonatkozó eredményeket a következő kutatási lépésben az 1. komponens aránytalanul nagy itemtartalmának redukálása, és ezzel egy javított, rövidebb, nem szakértőknek készült változat kifejlesztése érdekében kívánjuk felhasználni.

2. táblázat. A nem szakértői (laikus) minta adatain varimax forgatással végzett főkomponens-elemzés eredménye (csak az értelmezett komponensek és a 0,35 feletti faktorsúlyok feltüntetésével)

	Komponensek			
	1	2	3	4
1. dimenzió: érték				
emlékezetes – felejtethető	0,742			
giccses – ízléses	-0,732			
értékes – értéktelen	0,728			
hamis – hiteles	-0,721			
mesteri – dilettáns	0,707			
színvonalatlan – igényes	-0,705			
fantáziátlan – ötletes	-0,691			
izgalmas – unalmas	0,688			
erőltetett – természetes	-0,685			
emblematis – jellegtelen	0,681	0,387		
méltóságteljes – kisstíű	0,679	0,428		
különleges – átlagos	0,674			
szerethető – taszító	0,666	0,418	0,399	
elgondolkodtató – érdektelen	0,661			
megőrzendő – elbontandó	0,637	0,404		
hívogató – taszító	0,632	0,468	0,400	
elegáns – közönséges	0,596	0,568		
harmonikus – disszonáns	0,586			
lélekemelő – lehangoló	0,567	0,541	0,388	
festői – ronda	0,567	0,550	0,391	
nyugalmat sugárzó – felzaklató	0,518		0,423	
2. dimenzió: komplexitás				
díszes – dísztelen		0,761		
népszerű – ismeretlen	0,369	0,666		
részletgazdag – egyszerű		0,663		
romantikus – racionális		0,623	0,477	
időtálló – mulékony	0,416	0,577		
életteli – kihalt	0,351	0,493		
3. dimenzió: emberközelség				
mérnöki – művészi			-0,681	
bensőséges – rideg	0,404	0,446	0,624	
rideg – barátságos	-0,469		-0,591	
emberléptékű – monumentális			0,541	-0,378
4. dimenzió: állag				
romos – ép				0,798
rendezett – rendezetlen				-0,776
töredékes – teljes				0,744
felújítandó – felújított			-0,398	0,657
Fenti 4 komponensen kívüli melléknévpárok				
megleelő – megszokott				
utópisztikus – realiztikus				

(continued)

2. táblázat. Continued

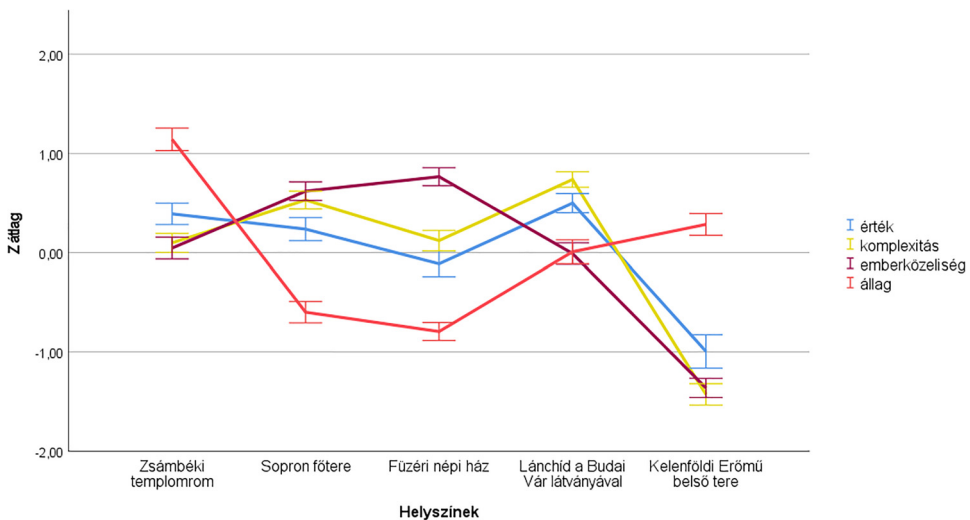
	Komponensek			
	1	2	3	4
mesebeli – valóságos ódon – új		0,353	0,390	
melankolikus – vidám				
A faktor sajátértéke	15,987	3,798	2,398	1,574
Megmagyarázott variancia	26,189%	13,932%	9,146%	7,030%

3. táblázat. A melléknévpárok közötti magas (0,6 feletti) korrelációs értékek a nem szakértők válasza alapján (szürkével jelölve az 1. komponensbe tartozó melléknévpárokat)

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
festői – ronda (1)		•					•	•			•	•				•									•			•	•										
hamis – hiteles (2)	–																																						
méltóságteljes – tisztul (3)	–	•									•											•			•			•											
különleges – átlagos (4)		–																																					
rendezett – rendezetlen (5)			–																																				
romos – ép (6)				–																								•											
ódon – új (7)					–																																		
romantikus – racionális (8)						–		•								•												•											
bensőséges – rideg (9)							–				•					•			•									•											
giccses – izléseles (10)									–		•																											•	
harmonikus – disszonáns (11)										–	•					•											•												
szerethető – taszító (12)											–	•				•			•							•		•									•		•
értékes – értéktelen (13)												–				•			•									•									•		
mérnöki – művészi (14)													–																										
erőltetett – természetes (15)														–																									
nyugalmat sugárzó – felzaklató (16)															–																								
hívogató – taszító (17)																–				•							•		•								•		•
izgalmas – unalmas (18)																	–																						•
emblematis – jellegtelen (19)																		–																					•
rideg – barátságos (20)																				–							•		•										
díszes – díztelen (21)																						–																	
részletgazdag – egyszerű (22)																							–																
időtálló – mulékony (23)																								–															
mesteri – dilettáns (24)																									–		•												
életteli – kihalt (25)																										–			•										
elegáns – közönséges (26)																											–		•								•		
felújítandó – felújított (27)																												–		•							•		
töredékes – teljes (28)																													–										
lélekemelő – lehangoló (29)																														–							•		•
fantáziátlan – ötletes (30)																																					•		•
megőrzendő – elbontandó (31)																																					•		•
népszerű – ismeretlen (32)																																							
mesebeli – valóságos (33)																																							
emberléptékű – monumentális (34)																																							
elgondolkodtató – érdektelen (35)																																							
színvonalatlan – igényes (36)																																							
melankolikus – vidám (37)																																							
utópisztikus – realiztikus (38)																																							
meglepő – megszokott (39)																																							
emlékezetes – felejthető (40)																																							

Az adatredukciós elemzés során kapott főkomponensek alapján képzett alskálák megbízhatósága megfelelő volt (a Cronbach alfa értékei: érték dimenzió: 0,960, komplexitás: 0,867, emberközelség: 0,750, állag: 0,790). A laikus válaszadók által az egyes helyszínek (képek) esetében a négy dimenzió elért standardizált értékek átlagait az 1. ábrán tüntettük fel. Látható, hogy a nem szakértők a Lánchíd és Budai Vár látványát értékelték leginkább pozitívan az érték dimenzió mentén, azaz e helyszínhez kapcsolják leginkább az emlékezetes, értékes, hiteles, ötletes, izgalmas, szerethető, megtartandó stb. jelentéseket, míg a Kelenföldi Erőmű ipari műemlék belső teréhez a legkevésbé. A komplexitás jelentéssdimenzió is a Lánchíd–Budai Vár együttes kapta a legmagasabb értékeket, míg a laikus válaszadók az Erőmű belső terét tartották a legkevésbé díszesnek, népszerűnek, részletgazdagnak, romantikusnak stb. A füzéri népi ház bensőséges enteriőrje és Sopron főtere kapták a legmagasabb értéket az emberközelség faktoron, míg ebben a jelentéssdimenzióban szintén az Erőműre kapott értékek a legalacsonyabbak. Kimagaslóan a zsámbéki templomromra adott értékelés a legmagasabb az állag dimenzióban, vagyis az öt helyszín közül a laikus válaszadók ezt tartják leginkább romosnak, rendezetlennek, töredékesnek, felújítandónak. Érdekes ugyanakkor, hogy az Erőmű megítélése is átlag feletti (de a standard hibára vonatkozó hibasávok alapján a zsámbéki templomromnál szignifikánsan alacsonyabb) ezen a dimenzió, míg a leginkább épnek, rendezettnek, teljesnek, felújítottnak a füzéri népi házat és Sopron főterét tartják. Mindezen eredmények arra utalnak, hogy a főkomponensek alapján létrehozott alskáláink a nem szakértői mintában érvényesnek tekinthetők (1. ábra).

1. ábra. A laikus válaszadók által az egyes helyszínek esetében a négy dimenzió elért standardizált értékek átlagai a standard hibára vonatkozó hibasávokkal (± 2 SE)

Szakértői minta

Az adatok e minta esetében is alkalmasak voltak az adatredukciós elemzésre: KMO = 0,921, Bartlett-teszt szignifikáns: $p < 0,01$, Anti-image mátrix: MSA $> 0,5$ minden esetben. A varimax forgatással elvégzett főkomponens-elemzés 7 komponensre eredményezett, amelyeknek sajátértéke nagyobb, mint 1, amelyek közül a Scree-teszt alapján 6-ban maximalizáltuk az értelmezett komponensek számát. Az általuk megmagyarázott összvariancia 60,756% volt. A szakértő válaszadók adatain végzett főkomponens-elemzés eredményéből (4. táblázat) látható, hogy a komponensekbe a laikusok adatain kapott struktúrával szemben kiegyensúlyozott arányban kerültek be a melléknévpárok. Az első komponensben 9 melléknévpár szerepelt, az egyes itemek faktorsúlyai 0,742 és 0,431 között mozogtak. Az első komponensre *arousal-kogníció* dimenzióként értelmeztük, amely két összetevőből áll: az egyik a műemlékek arousal-befolyásoló, megkapó jellegével függ össze (pl. különleges-átlagos, izgalmas-unalmas), a másik a kognícióra ható jelleget írja le (pl. emlékezetes-felejthető, elgondolkodtató-érdektelen).

A második komponensben 6 melléknévpár szerepelt 0,696 és 0,573 közötti faktorsúlyokkal. A komponensre alkotó 6 melléknévpárból 5 azonos a laikus válaszadók adatain végzett főkomponens-elemzés második faktorában szereplőkkel, ezt a második komponensre ugyancsak *komplexitás* dimenzióként értelmeztük.

A harmadik komponensbe 8 melléknévpár került 0,699 és 0,437 közötti faktorsúlyokkal. A harmadik komponensre *emberközelség* dimenzióként értelmeztük, az azt alkotó 8 melléknévpárból 4 azonos a laikus válaszadók adatain végzett főkomponens-elemzés azonos elnevezésű harmadik komponensét alkotó melléknévpárokkal.

A negyedik komponensben 6 melléknévpár szerepelt, az egyes itemek faktorsúlyai 0,805 és 0,437 között mozogtak. A negyedik komponensre *érték* dimenzióként értelmeztük, melléknévpárjai mind szerepelnek a laikus válaszadók adatain végzett főkomponens-elemzés azonos elnevezésű első komponensében.

A ötödik komponensbe 5 melléknévpár került 0,841 és 0,437 közötti faktorsúlyokkal. Az ötödik komponensre *állag-hangulat* dimenzióként értelmeztük, amely két összetevőből áll: az egyik – a laikus válaszadók adatain kapott negyedik komponenshez hasonlóan – a műemlékek fizikai állapotára és teljességére utal (pl. romos-ép, felújítandó-felújított), a másik a műemlékekhez kapcsolódó érzelmi, hangulati viszonyt írja le (ódon-új; melankolikus-vidám).

A hatodik komponensben szintén 5 melléknévpár szerepelt, faktorsúlyaik 0,664 és 0,431 között mozogtak. A hatodik komponensre *hitelesség* dimenzióként értelmeztük, ami a műemlékek valódi, igaz minőségére utal.

A szakértői válaszokon kapott struktúrában csupán egy melléknévpár nem került a fenti komponensekbe: *mesebeli-valóságos*.

Mint a 4. táblázatban látható, a 0,35 feletti faktorsúlyokat tekintve 22 melléknévpár esetén találtunk keresztöltést, ezek közül 2-2 melléknévpár töltött az elsődleges komponensén túl két, illetve három másik komponensbe is 0,35 feletti faktorsúllyal. A 22 melléknévpárból 8 olyat találtunk, amelyek esetében a faktorsúly(ok) elsődleges komponenséhez számított különbsége 0,1-nél is kisebb (arányában többet, mint a laikusok mintáján). Ezt figyelembe véve a szakértői mintán kapott struktúra a kiegyensúlyozott itemtartalom ellenére is bizonytalanabbnak tűnik, mint a laikusokén kapott.

4. táblázat. A szakértői minta adatainak varimax forgatással végzett főkomponens-elemzés eredménye (csak az értelmezett komponensek és a 0,35 feletti faktorsúlyok feltüntetésével)

	Komponensek					
	1	2	3	4	5	6
1. dimenzió: arousal-kogníció						
emlékezetes – felelhető	0,742					
fantáziátlan – ötletes	-0,738					
elgondolkodtató – érdektelen	0,701					
különleges – átlagos	0,685					
izgalmas – unalmas	0,648			0,412		
színvonalatlan – igényes	-0,610					-0,372
mesteri – dilettáns	0,577	0,416				
méltóságteljes – kisfilű	0,554	0,438				
meglepő – megszokott	0,431		-0,422			
2. dimenzió: komplexitás						
népszerű – ismeretlen		0,696				
részletgazdag – egyszerű		0,687				
díszes – díztelen		0,669				
életteli – kihalt		0,632				
elegáns – közönséges	0,435	0,593				
időtálló – mulékony		0,573				
3. dimenzió: emberközeliség						
rideg – barátságos		-0,360	-0,699			
utópisztikus – realiztikus			-0,687			
mérnöki – művészi			-0,679			
bensőséges – rideg		0,358	0,649			
emberléptékű – monumentális			0,572		-0,481	
nyugalmat sugárzó – felzaklató			0,507	0,350		
romantikus – racionális		0,480	0,490			
festői – ronda		0,421	0,437			
4. dimenzió: érték						
értékes – értéktelen				0,805		
szerethető – taszító				0,741		
emblemikus – jellegtelen	0,471			0,580		
hívogató – taszító	0,383	0,372	0,385	0,528		
lélekemelő – lehangoló	0,372	0,435	0,392	0,460		
megőrzendő – elbontandó				0,437		
5. dimenzió: állag-hangulat						
romos – ép					0,841	
töredékes – teljes					0,789	
felújítandó – felújított			-0,360		0,487	
ódon – új					0,472	0,387
melankolikus – vidám					0,437	
6. dimenzió: hitelesség						
hamis – hiteles	-0,354					-0,664
harmonikus – disszonáns				0,510		0,621

(continued)

4. táblázat. Continued

	Komponensek					
	1	2	3	4	5	6
giccses – ízléses	-0,362			-0,415		-0,534
rendezett – rendezetlen					-0,456	0,517
erőltetett – természetes			-0,408	-0,363		-0,431
Fenti 6 faktoron kívüli melléknévpárok						
mesebeli – valóságos						
A faktor sajátértéke	12,608	4,923	2,709	1,925	1,443	1,202
Megmagyarázott variancia	13,752%	11,996%	11,269%	9,933%	7,549%	6,257%

Kiegészítő elemzésként a szakértői minta esetében is megvizsgáltuk, hogy mely melléknévpárokra adott ítéletek korrelálnak nagymértékben egymással. Spearman-féle rangkorrelációs számítást végezve a 40 melléknévpárból a laikusok mintáján kapott struktúrához képest a felénél kevesebb, azaz 12 esetben találtunk egy vagy több másik melléknévpárral 0,6 feletti korrelációs értéket, összesen csupán 12-t. A melléknévpárok közötti 0,6 feletti korrelációs értékek az *5. táblázat*ban szerepelnek. A szakértőknek készült változat jövőbeni fejlesztésében tehát a komponenseken kívüli melléknévpárra és a keresztöltésekre vonatkozó eredményeket szükséges figyelembe venni.

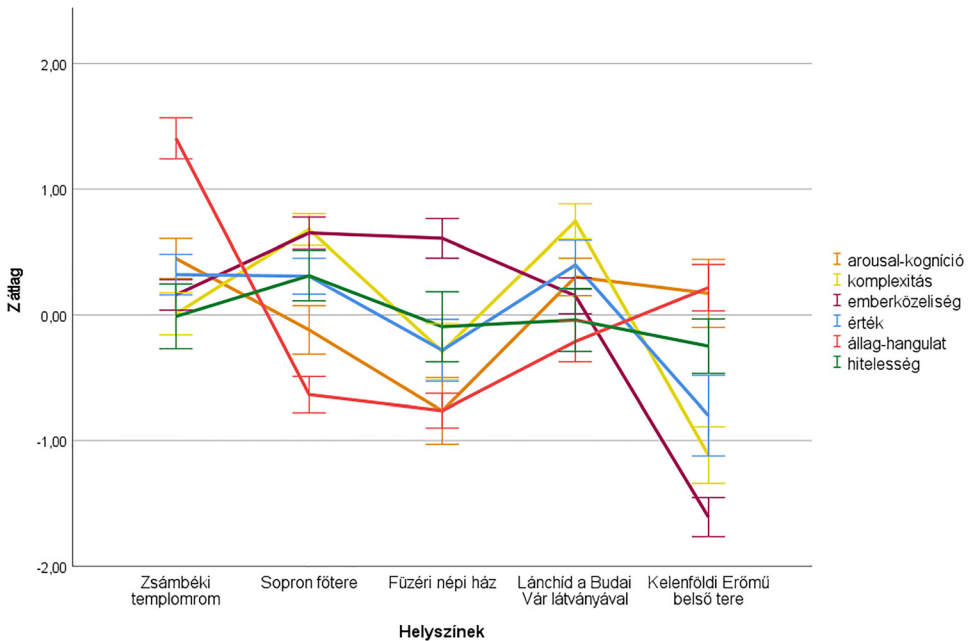
Az adatredukciós elemzés során kapott főkomponensek alapján képzett alskálák megbízhatósága egy kivétellel megfelelő volt (a Cronbach alfa értékei: arousal-kogníció: 0,867, komplexitás: 0,849, emberközelség: 0,833, érték: 0,882, állag-hangulat: 0,662, hitelesség: 0,759 – az állag-hangulat alskála tételei a szakértők mintájában felülvizsgálatra szorulnak). A szakértő válaszadók által az egyes helyszínek (képek) esetében a hat dimenzió elért standardizált értékek átlagait a 2. ábrán tüntettük fel. Az ábra szemléletesen mutatja, hogy az arousal-kogníció dimenzió a zsámbéki templomrom, a Lánchíd és a Budai Vár látványa, valamint a Kelenföldi Erőmű belső tere kapták a legmagasabb (a standard hibára vonatkozó hibasávok alapján egymástól szignifikánsan nem különböző) értékelést, vagyis mindhárom helyszín bír leginkább az emlékezetes, ötletes, elgondolkodtató, különleges, izgalmas stb. jelentéssel a szakértők számára, míg a füzéri népi ház a legkevésbé. A komplexitás dimenzió a legmagasabb értékeket a Lánchíd és Budai Vár látványa, valamint Sopron főtere kapta, míg a legkevésbé népszerűnek, részletgazdagnak, díszesnek, élettelinek stb. az Erőmű belső terét tartják a szakértők. A füzéri népi ház és Sopron főtere kapta a legmagasabb értékelést az emberközelség dimenzió, a szakértők szerint e két helyszín hordozza az öt közül a leginkább a barátságos, művészi, bensőséges stb. jelentéseket, míg az Erőmű belső tere kifejezetten alacsony értékeket kapott ezen a dimenzió. Az öt helyszínből hármat értékelnek az érték dimenzió mentén átlagon felül pozitívan a szakértők, vagyis úgy ítélik, hogy ezek értékesek, szerethetők, emblematikusak, hívogatóak stb., ezek a Lánchíd a Budai Várral, a zsámbéki templomrom és Sopron főtere. Az állag-hangulat dimenzió kiugróan magas értékelést kapott a zsámbéki templomrom, és legkevésbé a füzéri népi házról gondolják úgy, hogy az romos, töredékes, ódon és melankolikus. A hitelesség dimenzió elért értékekben a hibasávok alapján nincs szignifikáns

5. táblázat. A melléknévpárok közötti magas (0,6 feletti) korrelációs értékek a szakértők válaszi alapján

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40									
festői – ronda (1)																																																
hamis – hiteles (2)	-																																															
méltóságteljes – kisstíű (3)		-																																														
különleges – átlagos (4)			-																																													
rendezett – rendezetlen (5)				-																																												
romos – ép (6)					-																																											
ódon – új (7)						-																																										
romantikus – racionális (8)							-																																									
bensőséges – rideg (9)								-																																								
giccses – izléses (10)									-																																							
harmonikus – disszonáns (11)										-																																						
szerethető – taszító (12)											-																																					
értékes – értéktelen (13)												-																																				
mérnöki – művészi (14)													-																																			
erőltetett – természetes (15)														-																																		
nyugalmat sugárzó – felzaklató (16)															-																																	
hívogató – taszító (17)																-																																
izgalmas – unalmas (18)																	-																															
emblematis – jellegtelen (19)																		-																														
rideg – barátságos (20)																			-																													
díszes – dísztelen (21)																				-																												
részletgazdag – egyszerű (22)																					-																											
időtálló – mulékony (23)																						-																										
mesteri – dilettáns (24)																							-																									
életeli – kihalt (25)																								-																								
elegáns – közönséges (26)																									-																							
felújítandó – felújított (27)																										-																						
töredékes – teljes (28)																											-																					
lélekemelő – lehangoló (29)																												-																				
fantáziátlan – ötletes (30)																													-																			
megőrzendő – elbontandó (31)																														-																		
népszerű – ismeretlen (32)																															-																	
mesebeli – valóságos (33)																																-																
emberléptékű – monumentális (34)																																	-															
elgondolkodtató – érdektelen (35)																																		-														
színvonalatlan – igényes (36)																																			-													
melankolikus – vidám (37)																																					-											
utópisztikus – realisztikus (38)																																							-									
melepleő – megszokott (39)																																									-							
emlékezetes – felejthető (40)																																																

2. ábra. A szakértő válaszadók által az egyes helyszínek esetében a hat dimenzió elért standardizált értékek átlagai a standard hibára vonatkozó hibásávokkal (± 2 SE)

különbség az öt helyszín között. Mindezen eredmények arra utalnak, hogy a főkomponensek alapján létrehozott alskáláink a szakértői mintában is érvényesnek tekinthetők (2. ábra).

DISZKUSSZIÓ

A műemlékekkel kapcsolatos konnotatív jelentések feltárására a szemantikus differenciál módszerét választottuk, mely módszer fizikai környezetekben való alkalmazásának szakirodalmi előzménye ismert – többnyire az osgoodi skála kiegészítésével – épületfotók, festmények, székek megítéltetésére (Vielhauer, 1965; Canter, 1969; Alexander és mtsai, 1978; Oostendorp, 1978; Alp, 1993). A szociofizikai környezet minőségének leírására és a környezet konnotatív jelentésének vizsgálatára használt Környezeti Szemantikus Differenciáliskálát (Dúll és Urbán, 1997) valós fizikai terekben, tantermekben gyűjtött szavakkal fejlesztették. A történeti helyszínek identitási és emlékezési folyamatokban betöltött kiemelkedő szerepe és az épített környezeten belüli speciális minősége miatt a pontosabb mérési eredmények eléréséhez egy kifejezetten műemlékekre fejlesztett skálát kívántunk alkalmazni. Az épített és ezen belül a történeti környezetekhez való viszonyulás vizsgálatára természetesen számos más módszer is alkalmazható. A kvantitatív módszerek között találunk innovatív eszközöket, pl. a mély gépi tanulás technológiáját alkalmazó vizsgálatokat, ahol online hozzáférhető utcaképek használatával elemezték a vizsgálati személyek környezetészlelését és értékelését (Wang és mtsai, 2019; Larkin és mtsai, 2022), azonban ezek a megközelítések szélesebb körben még nem terjedtek el.

Ahogy a korábbi környezetpszichológiai kutatások esetében, úgy elemzésünk során is az osgoodi struktúrától számban és nagyrészt tartalmában is eltérő komponenseket kaptunk. Az érték, erő, aktivitás hármából csupán az érték dimenziója jelent meg. A laikus mintán négy komponens, az érték mellett a komplexitás, az emberközelség és az állag dimenziókat azonosítottuk, míg a szakértői mintán hat komponens, a klasszikus érték dimenzió mellett az arousal-kogníció, a komplexitás, az emberközelség, az állag-hangulat és a hitelesség dimenzióit kaptuk. Az arousal dimenzió kivételével az eddigi környezetpszichológiai adatoktól és a hazai Környezeti Szemantikus Differenciálskála fejlesztésénél kapott három dimenziótól (arousal-hangulat, karbantartottság, zártság: [Dúll és Urbán, 1997](#)) is eltérő dimenziókat kaptunk. Ahogy [Dúll és Urbán \(1997\)](#) rávilágít, az arousal dimenzió a környezet konnotatív jelentésének általános faktoraként kezelhető, amelyet más és más dimenzió színezhethet az aktuális ingerfeltételeknek megfelelően. Jelen vizsgálat szakértői mintája esetében ez a színezet a kogníció, amelynek tartalma a műemlék épületek és helyszínek értelemre ható minősége, hiszen számukra a megítélt építmények a mindennapos munka és gondolkodás tárgyát képezik.

Az érték, a komplexitás, az emberközelség és az állag dimenziók a vizsgálati személyek mindkét csoportjában egyaránt megjelentek. Az érték dimenzió laikusok esetében igen nagy számú, 21 melléknévpárt tartalmazott, ugyanakkor szakértők esetében csak hatot, mivel utóbbi csoport megítélései több dimenzió mentén strukturálódtak. Ez az eredmény egybevág az építész – nem építész vélekedéseket összehasonlító szakirodalommal, miszerint a nem építészek épített környezeti megítélései és jelentésreprezentációi kevésbé részletesek, leginkább a tetszés – nem tetszés kettős skáláján mozognak ([Zajonc, 1980](#); [Gifford, Hine, Muller-Clemm, Reynolds és Shaw, 2000](#)). Az állag dimenzió tartalmi jogosságát egy korábban elvégzett hazai vizsgálat ([Dúll, 2017, 2020](#); [Dúll és Fogarasi, 2017](#)) eredményei más oldalról is alátámasztják: egy 18. századi plébániaépület társadalmisítási folyamatokat is magába foglaló felújításának környezetpszichológiai elemzése során a Környezeti Szemantikus Differenciálskálával ([Dúll és Urbán, 1997](#)) kimutattuk, hogy a műemlék plébániaépület jelentése a környékbeliek megítélése szerint meglehetősen ellentmondásosnak mutatkozott a felújítás során. Felújításának megkezdése előtt a plébánia nem rendelkezett tudatosult, manifeszt kollektív környezetpszichológiai jelentéssel, ám nem tudatosuló, konnotatív jelentése volt a közösség számára. Ez a laikus, nem tudatos jelentés két jelentésnyaláb mentén volt leírható: karbantartottság (ami az épületegyüttes állagára vonatkozik, és ebben a jelentésmezőben az épület tárgyszerűen, szenzoros dimenzióit tekintve leképezett) és érdekesség (ami inkább vonatkozik az épület általános érzelmi értékelésére). Ebből a szempontból a karbantartottság dimenzió többé-kevésbé megfeleltethető a skálakialakításkor szintén laikus mintán kapott, nem műemléki környezetre vonatkozó karbantartottság és a jelen vizsgálatban kimutatott állag jelentésdimenzióinak. A képet azonban alább tovább árnyaljuk.

A komplexitás kettős jelentőségű, értelmezhető a történeti épületekre jellemző díszítettség és részletgazdagság fizikai tulajdonságaként, ugyanakkor megjeleníti az örökségi környezetek kevésbé tudatosuló, folytonosságot, múlthatatlanságot, társas és történeti kontinuitást manifesztáló sajátosságát is. Ez a komponens egy kivételével teljesen azonos melléknévpárokat tartalmazva jelent meg a szakértői és laikus mintán, mindkét esetben második dimenzióként, így a komplexitást értelmezhetjük a műemlékekhez való viszonyulás egyik szakértelemtől független minőségeként.

A szintén közös emberközelség dimenzió a műemlék épületek és helyszínek azon perceptuális tulajdonságát tartalmazza, amely a személyességet emeli ki, és amellyel kapcsolódni, kötődni tudunk a fizikai környezeteinkhez. Ez a dimenzió értelmezhető az ember-környezet

tranzakció egyik alapvető elemeként is, amely mind a szakértők, mind a laikusok esetében megmutatkozott. Ebben a komponensben jelent meg a legtöbb közös, érzelmi viszonyulásra vonatkozó melléknévpár (mérnöki-művészi; bensőséges-rideg; rideg-barátságos; emberléptékű-monumentális), jelezve a két csoport közötti közös nevező és párbeszéd alapját, ahogy azt korábban már kifejtettünk (Fogarasi és Dúll, 2021b).

Az állag dimenzió a szakértői mintán állag-hangulat színezettel jelent meg, jelezve a régi épületekkel párosuló szubjektív megélést az azokat jól ismerő szakemberek által. Ez a dimenzió ebből a szempontból eltér a Dúll és Urbán-féle Környezeti Szemantikus Differenciálskálán kapott karbantartottság dimenziótól, amennyiben az állag esetünkben nem elsősorban a leromlottság észlelt, perceptuálisan kiugró sajátosságát jelenti, hanem kifejezetten pozitív színezettel tekint a múltbóvalóságra és az abból fakadó használatra, patinára, nem ép, nem steril állapotra, és ez az, ami szakértők esetében egyfajta bájjal is párosul.

Az arousal-kogníció mellett a másik dimenzió, amelyet csak a szakértők esetében azonosítottunk, a hitelesség, amely a műemlékvédelem egyik fontos fogalma és a történeti épületek, illetve azok helyreállításának pozitív jelzője. A műemlék azon, természetéből adódó immanens tulajdonsága, amelyet a szakértő tapasztalati úton ismer fel, és ismer el egy adott építménynél vagy helyszínnél, és melynek hiánya a műemlék-létet alapvetően kérdőjelezi meg. Az ebbe a komponensbe tartozó skálák olyan tulajdonságok mentén képződtek, amelyek ezt a belülről fakadó külső rendet igazolják.

A laikus mintán jóval magasabb volt a korreláló és struktúrán kívüli melléknévpárok száma, ami szintén azt mutatja, hogy a nem szakértők kevésbé koherensen és kevésbé összetetten gondolkodnak az örökségi környezetről, illetve nehezebben tudják értelmezni a szakértők által azonosított árnyaltabb fogalmakat.

Az elemzésben arra is kitértünk, hogy a főkomponensekből képzett alskálákon kapott értékek hogyan térnek el az öt különböző helyszín (ingeranyag) esetében. Az egyes jelentéssdimenziókban (alskálákon) kapott értékek öt különböző helyszín esetében kirajzolódó mintázata arra utal, hogy a kérdőívünk alskálái már a jelen változat esetében is érvényesnek tekinthetők mindkét kitöltői mintát tekintve.

ÖSSZEGZÉS

Az épített történeti környezet egyénben és csoportokban zajló pszichés folyamatait az ember-környezet tranzakció tudományból ismert konstruktumok áttekintésével kívántuk megvilágítani. Ezek közül a helyekkel létrejövő érzelmi viszonyulás, vagyis a helykötődés fogalmát, a történeti épületeknél kiemelkedő szerepet játszó egyéni és kollektív identitásbeli és emlékezési folyamatokat magyarázó helyidentitást, valamint a szubjektív helyérzetet részleteztük. Minthogy a műemlék épületek és helyszínek szerepe kiemelten fontos ezekben a folyamatokban, nélkülözhetetlen annak felismerése, hogy a műemlékvédelem nem lehet sem csupán szakmai ügy, sem pusztán politikai döntéseknek kitett terület. Az életterünket képező és viselkedésünket is meghatározó épített környezet kifejezetten identitásképző jelentőséggel bíró történeti elemeiről való párbeszédbe szükségszerű bevonni a társadalmat. A műemlékvédelem szakértelmet kívánó kérdései mellett tehát a régi épületek és helyek használata, felújítása és fenntartása mindannyiunkat érintő közügy, és közös felelősség is. Az építészeket a nem építészekkel összehasonlító szakirodalommal párhuzamot vonva felvetettük a hazai műemlékvédelemben tapasztalható

problematika környezetpszichológiával magyarázható háttérét, illetve a megoldást jelentő irányt, amely az objektív szakmai értékek mellett a társadalmi, egyéni szubjektív értékek feltárását és figyelembevételét teszi szükségessé. Kutatásunk során a szubjektív értékek és a műemlékekhez való viszonyulás feltárásához a konnotatív jelentésadás folyamatával közelítünk. A szemantikai megközelítés azért is különösen indokolt, mert a műemléki szakértő és laikus között tátongó szakadékokat sok esetben a nem jól kommunikált és meg nem értett értékekre alapozott, elidegenítő, tudományos nyelvezet szélesíti. A szemantikus differenciál módszer alkalmazásával és a jelentésdimenziók feltárásával szándékozunk hidat képezni e szakadék fölött. Vizsgálatunk eredményei szerint, a releváns szakirodalommal megegyezően, a szakértők valóban több és árnyaltabb jelentésdimenzió mentén gondolkodnak a munkájuk tárgyát képező műemlékekről, ugyanakkor a laikusoknál azonosított négy dimenzió (érték, komplexitás, emberközelség, állag) nagyon hasonló módon jelenik meg mindkét csoport esetében. Az emberközelség jelentésdimenzió tartalmazza a műemlékekhez való kötődést, azt a mindkét csoportban meglévő közös érzelmi viszonyulást, amely a párbeszéd alapját is képezheti. Az általunk fejlesztett Műemléki Szemantikus Differenciálskála számos további vizsgálatra ad lehetőséget, pl. jövőbeni, az érintett közösséget részvételi módon bevonni kívánó, vagy már megvalósított műemlék-felújításokhoz való viszonyulások mérésében alkalmazva, illetve más pszichometriai mérőeszközökkel, pl. pszichológiai orientációt mérő kérdőívekkel kombinálva komplexebb mutatók is kialakíthatók. Ezen mérőeszközök alkalmazásával a műemléki helyekhez való viszonyulás eddig fel nem tárt, a pszichológia, építészet és műemlékvédelem tudományterületein egyaránt kevésbé kutatott jelenségei ismerhetők meg. Az eredmények önmagukban is nagy jelentőséggel bírnak a történeti épített környezet nem tudatosuló, pszichés jóllétünket befolyásoló tényezőinek feltárásában, gyakorlati szempontból pedig hozzájárulhatnak egy szakmailag, szakpolitikailag és társadalmilag egyaránt vágyott örökségvédelmi és örökségmenedzsment-rendszer kialakításához.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A 25 legrepresentatívabb tipikus történeti épület és helyszín szakértői kiválasztásában nyújtott segítségükért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Okrutay Miklósnak és Hernyák Lászlónak. Szeretnénk továbbá megköszönni Ádám Noéminek és Gyene Gyöngyvérnek a jelzők és minősítők kódolásában nyújtott segítségét. A kutatás az ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola „Doktori Projektek” konzorciális kutatástámogatási pályázat (munkaszám: B10401/20) támogatásával valósult meg.

IRODALOM

- Alexander, H. H., Alexander, M. A., & Tzeng, O. C. S. (1978). Designing semantic differential scales for a universe of the near environment –chairs. *Home Economics Research Journal*, 6(4), 293–304.
- Alp, A. V. (1993). An experimental study of aesthetic response to geometric configurations of architectural space. *Leonardo*, 26(2), 149–157.
- Berze, I. Zs., & Dúll, A. (2018). Helyidentitás mint identitásorientáció? *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73(3), 435–463.

- Berze, I. Zs., & Düll, A. (2021). A helyidentitás mérése identitásorientációként. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 76(1), 43–71. <https://doi.org/10.1556/0016.2021.00027>.
- Canter, D. (1969). An intergroup comparison of connotative dimensions in architecture. *Environment and Behavior*, 1(1), 37–48.
- Canter, D. (1977). *The psychology of place*. London: Architectural Press.
- Chawla, L. (1992). Childhood place attachment. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 63–87). New York: Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_4.
- Czigler, I., & Pléh, Cs. (1973). Mediáció és jelentés: egy elmélet fejlődése és lehetőségei. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30(1–2), 88–108.
- Devlin, A. S. (2007). Judging a book by its cover: Medical building facades and judgements of care. *Environment and Behaviour*, 40(3), 307–329. <https://doi.org/10.1177/0013916507302242>.
- Düll, A. (1996). A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(4–6), 363–391.
- Düll, A. (2002). Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia*, 4(2), 49–65.
- Düll, A. (2004). Helyek és dolgok: a tárgyi környezet jelentésének környezetpszichológiai megközelítései és mérési lehetőségei. In Á. Kapitány, & G. Kapitány (Eds.), *Termékszemanitika* (pp. 53–77). Budapest: Magyar Iparművészeti Egyetem.
- Düll, A. (2009). *A környezetpszichológia alapkérdései – Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan.
- Düll, A. (2017). *Épített környezet és pszichológia – a lokalitásemény környezetpszichológiai vizsgálatai*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest: MTA.
- Düll, A. (2019). Lokalitásemény és folyamatorientált településfejlesztés – Az alsómocsoládi lakosok lokalitáseménye szerveződésének vizsgálata. In M. Berki, & L. Halász (Eds.), *Budapesttől Berlinig – Interdiszciplináris kalandozások* (pp. 85–117). Budapest: ELTE Földrajz- és Földtudományi Intézet.
- Düll, A. (2020). A környezetpszichológiai lokalitásjelentés alakulásának kutatása: egy műemlék plébánia-épület felújítása a Nivegy-völgyben. In Gergely, A. (Ed.), *Szöbéli befolyásolás a koherencia teremtéséhez* (pp. 152–172). Budapest: Antroport, Magyar Kulturális Antropológiai Társaság (MAKAT).
- Düll, A. (2021). A környezetpszichológiától az ember–környezet tranzakció tudományig – áttekintés az elmúlt (majdnem) 30 évről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 76(3–4), 727–745. <https://doi.org/10.1556/0016.2021.00050>.
- Düll, A., & Fogarasi, B. (2017). The Impact of Built Heritage Revitalisation on Social Well-Being. An Environmental Psychological Study of a Participative Historic Building Restoration in Hungary. In Sanetra-Szeliga, J., & Jagodzińska, K. (Eds.), *Power of Heritage* (pp. 146–165). Krakow: International Cultural Centre.
- Düll, A., Somogyi, K., Hülber, A., Brózik, P., & Szabó, J. (2018). A szociofizikai önállóság első színtere: Építészhallgatók és térlaikus egyetemi hallgatók mentális térképábrázolásainak összehasonlítása. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 73(1), 83–110. <https://doi.org/10.1556/0016.2018.73.1.6>.
- Düll, A., & Urbán, R. (1997). Az épített környezet konnotatív jelentésének vizsgálata: módszertani megfontolások. *Pszichológia*, 17(2), 151–179.
- Edwards, J. R., Cable, D. M., Williamson, I. O., Lambert, L. S., & Shipp, A. J. (2006). The phenomenology of fit: Linking the person and environment to the subjective experience of person–environment fit. *Journal of Applied Psychology*, 91(4), 802–827. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.4.802>.
- Fogarasi, B., Bodorkós, B., Düll, A., & Nemes, G. (2015). The Nivegy-Valley Parish house pilot project – a community-embedded cultural heritage rehabilitation. In K. Van Balen, & A. Vandesande (Eds.), *Heritage counts* (pp. 183–195). Antwerp: Garant Publishers.

- Fogarasi, B., & Dúll, A. (2021a). Hogyan viszonyulunk a műemlékekhez? Műemlékvédelem és környezetpszichológia. In G. D. Nagy, & A. Veöreös (Eds.), *Fiatal Műemlékvédők Fóruma* (pp. 11–22). Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság.
- Fogarasi, B., & Dúll, A. (2021b). Inside the mind and heart of Homo aedificator. Towards revealing the psychological meaning of historic buildings and sites. *Építés – Építészettudomány*, 49(1–2), 267–287. <https://doi.org/10.1556/096.2021.00009>.
- Fogarasi, B., & Dúll, A. (2022). Az épített örökséghez való viszonyulás környezetpszichológiai megközelítésben. In G. D. Nagy, & A. Veöreös (Eds.), *Fiatal Műemlékvédők Fóruma 2022* (pp. 179–195). Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság.
- Galindo, M. P., & Hidalgo, M. C. (2007). Aesthetic preferences and the attribution of meaning: Environmental categorization processes in the evaluation of urban scenes. *International Journal of Psychology*, 40(1), 19–27. <https://doi.org/10.1080/00207590444000104>.
- Genereux, R. L., Ward, L. M., & Russell, J. A. (1983). The behavioral component in the meaning of places. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 43–55.
- Gibson, J. J. (1978). The ecological approach to the visual perception of pictures. *Leonardo*, 11(3), 227–235. <https://doi.org/10.2307/1574154>.
- Gibson, J. J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Gifford, R., Hine, D. W., Muller-Clemm, W., Reynolds D'Arcy, J., & Shaw, T. K. (2000). Decoding modern architecture: A lens model approach for understanding the aesthetic differences of architects and laypersons. *Environment and Behavior*, 32(2), 163–187. <https://doi.org/10.1177/00139160021972487>.
- Groat, L. N. (1994). Carbuncles, columns, and pyramids: Lay and expert evaluations of contextual design strategies. In B. C. Scheer, & W. F. E. Preiser (Eds.), *Design review: Challenging urban aesthetic control* (pp. 156–164). New York: Chapman & Hall. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-2658-2_15.
- Harms, P. D., Roberts, B. W., & Winter, D. (2006). Becoming the Harvard Man: Person-environment fit, personality development, and academic success. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 851–865. <https://doi.org/10.1177/0146167206287720>.
- Hecht, H., Schwartz, R., & Atherton, M. (Eds.) (2003). *Looking into pictures: An interdisciplinary approach to pictorial space*. Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/4337.001.0001>.
- Herzog, T. R., & Gale, T. A. (1996). Preference for urban building as a function of age and nature context. *Environment and Behavior*, 28(1), 44–72. <https://doi.org/10.1177/0013916596281003>.
- Herzog, T. R., & Shier, R. L. (2000). Complexity, age, and building preference. *Environment and Behavior*, 32(4), 557–575. <https://doi.org/10.1177/00139160021972667>.
- Horayangkura, V. (1978). Semantic dimensional structures. A methodological approach. *Environment and Behavior*, 10(4), 555–584.
- Hummon, D. M. (1992). Community attachment. Local sentiment and sense of place. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 253–278). New York: Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_12.
- IBM Corp. Released (2021). *IBM SPSS statistics for windows, version 28.0*. Armonk, NY: IBM Corp.
- Jorgensen, B. S., & Stedman, R. C. (2001). Sense of place as an attitude: Lakeshore owners attitudes toward their properties. *Journal of Environmental Psychology*, 21, 233–248. <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0226>.
- Kaplan, S. (1983). A model of person-environment compatibility. *Environment and Behavior*, 15(3), 311–332. <https://doi.org/10.1177/0013916583153003>.

- Knez, I., & Eliasson, I. (2017). Relationships between personal and collective place identity and well-being in mountain communities. *Frontiers in Psychology*, 8, 1–12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00079>.
- Krampen, M. (1991). Environmental meaning. In E. H. Zube, & G. T. Moore (Eds.), *Advances in environment, behavior and design* (Vol. 3, pp. 231–268). New York: Plenum Press.
- Larkin, A., Krishna, A., Chen, L., Amram, O., Avery, A. R., Duncan, G. E., & Hystad, P. (2022). Measuring and modelling perceptions of the built environment for epidemiological research using crowd-sourcing and image-based deep learning models. *Journal of Exposure Science and Environmental Epidemiology*, 32, 892–899. <https://doi.org/10.1038/s41370-022-00489-8>.
- Levi, D. J. (2005). Does history matter? Perceptions and attitudes toward fake historic architecture and historic preservation. *Journal of Architectural and Planning Research*, 22(2), 148–159.
- Lewicka, M. (2011). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31, 207–230. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.10.001>.
- Low, S. M., & Altman, I. (1992). Place attachment: A conceptual inquiry. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 1–12). New York: Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_1.
- Manzo, L. C. (2003). Beyond house and haven: Toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of Environmental Psychology*, 23, 47–61. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(02\)00074-9](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(02)00074-9).
- McAndrew, F. T. (1993). *Environmental psychology*. Belmont: Brooks/Cole Publishing Company.
- Oostendorp, A., & Berlynet, D. E. (1978). Dimensions in the perception of architecture: I. Identification and interpretation of dimensions of similarity. *Scandinavian Journal of Psychology*, 19(1), 73–82.
- Osgood, C., Suci, G., & Tannenbaum, P. (1957). *The measurement of meaning*. Urbana: University of Illinois Press.
- Pléh, Cs., & Czizler, I. (1979). Kísérlet politikai kifejezések megítélésére alkalmas szemantikus differenciáliskálák kialakítására és alkalmazására. In Gy. Hunyady (Ed.), *Pszichológiai Tanulmányok* (Vol. XV, pp. 479–533). Budapest: Akadémiai.
- Proshansky, H. M. (1978). The city and self-identity. *Environment and Behavior*, 10, 147–169. <https://doi.org/10.1177/0013916578102002>.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., & Kaminoff, R. (1983). Place-identity: Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57–83. [https://doi.org/10.1016/S0272-4944\(83\)80021-8](https://doi.org/10.1016/S0272-4944(83)80021-8).
- Proshansky, H. M., Ittelson, W. H., & Rivlin, L. G. (1970). Freedom of choice and behavior in a physical setting. In H. M. Proshansky, W. H. Ittelson, & L. G. Rivlin (Eds.), *Environmental psychology: Man and his physical setting* (pp. 173–183). New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Relf, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Riley, R. B. (1992). Attachment to the ordinary landscape. In I. Altman, & S. M. Low (Eds.), *Place attachment* (pp. 13–37). New York: Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4684-8753-4_2.
- Rollero, C., & De Piccoli, N. (2010). Place attachment, identification and environment perception: An empirical study. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 198–205. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.12.003>.
- Scannell, L., & Gifford, R. (2010). Defining place attachment: A tripartite organization framework. *Journal of Environmental Psychology*, 30, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.09.006>.
- Smith, L. (2006). *Uses of Heritage*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203602263>.
- Somogyi, K. (2015). Másképpen közelítve. Képkötés a kortárs építészetéről. In A. Düll, & K. Varga (Eds.), *Rábeszélőtér. A szuggesztív kommunikáció környezetpszichológiája* (pp. 403–418). Budapest: L'Harmattan.
- Somogyi, K. (2019). *Közvetlen élmény – közvetlen építészet: az „építész nézet” kvalitatív vizsgálata saját élményű középiskolai környezetben*. PhD-értekezés (témavezető: Düll, A., & Cságyoly, F.). Budapest: ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola.

- Steele, F. (1981). *The sense of place*. Boston: CBI Publishing.
- Stokols, D. (1978). Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 29, 253–295. <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.29.020178.001345>.
- Stokols, D., & Shumaker, S. A. (1981). People in places: A transactional view of settings. In J. H. Harvey (Ed.), *Cognition, social behavior, and the environment* (pp. 441–489). Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Twigger-Ross, C. L., & Uzzell, D. L. (1996). Place and identity processes. *Journal of Environmental Psychology*, 16, 205–220. <https://doi.org/10.1006/jevp.1996.0017>.
- Vanclay, F. (2008). Place matters. In F. Vanclay, M. Higgins, & A. Blackshaw (Eds.), *Making sense of place: Exploring concepts and expressions of place through different senses and lenses* (pp. 3–11). Canberra: National Museum of Australia Press.
- Vielhauer, J. A. (1965). *The development of a semantic scale for the description of the physical environment*. Louisiana State University Historical Dissertations and Theses, 1103.
- Wang, R., Liu, Y., Lu, Y., Zhang, J., Liu, P., Yao, Y., & Grekousis, G. (2019). Perceptions of built environment and health outcomes for older Chinese in Beijing: A big data approach with street view images and deep learning technique. *Computers, Environment and Urban Systems*, 78. <https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2019.101386>.
- Wells, J. C. (2020). The affect of old places: Exploring the dimensions of place attachment and senescent environments. In D. Kopec, & A. Bliss (Eds.), *Place meaning and attachment: Authenticity, heritage and preservation* (pp. 1–15). New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367232689-1>.
- Werner, C. M., Brown, B. B., & Altman, I. (2002). Transactionally oriented research: Examples and strategies. In R. B. Bechtel, & A. Churchman (Eds.), *Handbook of environmental psychology* (pp. 203–221). New York: Wiley and Sons.
- Zajonc, R. B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no Inferences. *American Psychologist*, 35(2), 151–175. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.35.2.151>.

1. MELLÉKLET

A vizsgálatban alkalmazott 40 tételes Műemléki Szemantikus Differenciálskála és használatának instrukciói

Kedves Résztevő!

A következőkben 5 történeti helyszínen, műemlék épületben készült 360°-os körpanorámás fotót mutatunk. A fotók a megadott linkre kattintva érhetőek el és külön ablakban nyílnak meg, így vissza is lehet térni rájuk. Kérjük, hogy képzelje magát az adott térbe, mintha valóban ott lenne. Nézzon körbe a fotón, időzzön el ott, érezze át a hely hangulatát, tekintse meg a részleteket (akár ránagyítva). Szánjon erre a hangolódásra egy teljes percet. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyennek találja azt a történeti környezetet, „ahol éppen van”.

Az úrlaphoz visszatérve arra kérjük, hogy értékelje az épületet/helyszínt a megadott melléknévpárokkaal, amelyek a leírására szolgálnak. A melléknévek képezik az értékeléshez rendelkezésre álló hétfokú skála két végpontját, például:

érdekes _ _ _ _ _ unalmas

Aszerint, hogy milyennek találja azt a helyet, bejelölheti az érdekeshez vagy az unalmashoz többé vagy kevésbé közeli mezőt, így jelezve, hogy inkább érdekesnek vagy inkább unalmasnak találja. A jelölés a skála közepe táján azt jelenti, hogy az épületet/helyszínt semlegesén ítéli meg ezen a skálán. Hagyatkozzon első megérzéseire. Nincs jó vagy rossz válasz!

Kérjük, hogy mind az 5 helyszínen végezze el a skála kitöltését!

festői	ronda
hamis	hiteles
méltóságteljes	kisztílú
különleges	átlagos
rendezett	rendezetlen
romos	ép
ódon	új
romantikus	racionális
bensőséges	rideg
giccses	ízléses
harmonikus	disszonáns
szerethető	taszító
értékes	értéktelen
mérnöki	művészi
erőltetett	természetes
nyugalmat sugárzó	felzaklató
hívogató	taszító
izgalmas	unalmas
emblematis	jellegtelen
rideg	barátságos
díszes	dísztelen
részletgazdag	egyszerű
időtálló	műlékony
mesteri	dilettáns
életteli	kihalt
elegáns	közönséges
felújítandó	felújított
töredékes	teljes
lélekemelő	lehangoló
fantáziátlan	ötletes
megőrzendő	elbontandó
népszerű	ismeretlen
mesebeli	valóságos
emberléptékű	monumentális
elgondolkodtató	érdektelen
színvonalatlan	igényes
melankolikus	vidám
utópisztikus	realisztikus
meglepő	megszokott
emlékezetes	felejthető

The connotative meaning of built historic environments: exploring heritage professionals' and laypeople's dimensions of meaning

Barbara Fogarasi, Iván Zsolt Berze and Andrea Düll

Background and objectives: While we are often not aware of the presence of the built environment consciously, it affects our current emotional state, behaviour and well-being. Historic buildings and places further define our individual and collective identities. Dealing with historic buildings is a matter for professionals trained in the subject, for whom the historicity and authenticity of a place is of utmost importance. At the same time, non-experts attach values and connotative meanings to places coming from their everyday experience. *Method:* In our research, we use the semantic differential tool we developed to explore connotative meanings. Hereby we present the methodological steps of developing a scale specifically for built heritage and a comparison of the results obtained from applying the instrument on two samples (heritage experts and laypeople). *Results:* Principal component analysis yielded six components for experts (arousal-cognition, complexity, intimacy, evaluation, condition-mood, authenticity) and four components for laypersons (evaluation, complexity, intimacy, condition). *Conclusions:* Comparing the results suggests that although heritage experts have a more sophisticated way of thinking about historic places, several components are composed of similar adjective pairs, pointing towards a possible connection between the two groups at the level of latent emotional relations. When assessing the values of built heritage, involving and exploring the psychological meanings of site users that appear alongside professional values, could strengthen their identity and attachment, benefiting both people and the built environment.

KEYWORDS

connotative meaning, built heritage, heritage value, semantic differential, professionals vs. laypeople

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

